

50 ГОДИНИ ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Във връзка с юбилея поканихме учени от различни поколения — някои, свързали трайно творческата си и професионална съдба с Института за литература, а други — гледащи на него с младежки неизкушен поглед отвън — и ги помолихме да споделят свои спомени, размисли, оценки. Кръстосаха се гледни точки, снаждащи парчета от мозайка, която естествено не се превърна в цялостна картина — парчетата не прилепват едно към друго, защото изказват своя, субективна истина и, както ще проличи, на моменти пристрастия, които предизвикват възражения. Но несъмнена е тяхната искреност и изповедност.

От колегиата

РОМАНЪТ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА**(Разговор с Тончо Жечев)**

Поводът за този разговор е честването на 50 години от създаването на Института за литература при БАН. Как вие, един от неговите най-дългогодишни и уважавани директори, осмисляте тази годишнина?

Аз писах преди време, може би преди седем-осем години в книгата „Болки от текущото“, че Институтът е тема за роман. Сега не знам точно, защото малко или много гледам отстрани. Но според това, което съм чувал, което съм заварил и в което съм участвал, сега мога да добавя, че този роман трябва да е епически, старомоден роман, както се пишеше едно време и каквото беше и времето, когато се основаваше Институтът. То неслучайно роди романи като тези на Димитър Талев, на Димитър Димов, на Емилиян Станев, на Павел Вежинов. Те си вървят заедно тези неща. Времето беше белязано с някакъв род монументализъм, ако мога така да го нарека. Всичко изглеждаше огромно, необятно, а ако не изглеждаше, трябваше да се направи да изглежда такава. Иначе никой не го забелязваше. Дребните съдби на хората, конкретните случаи в живота – всичко това беше под похлупак. Важното беше ходът на историята. И в тази именно обстановка се е родил

и Институтът. Аз не съм участвал в неговото раждане, но много добре познавам това време и сега, в ретроспектива, мога да си дам сметка, че той е също рожба на този тогавашен монументализъм.

За непосветените той не буди съмнение и даже създава впечатление, че нещо добро се ражда, но за други, които са запознати с конкретните неща, се вижда, че зад големите думи, зад големите планове, идеи и добри намерения се крие нещо доста подозрително. Всъщност отварянето на тези институти към нашата академия на науките стана по съветски образец, по образец на Съветската академия на науките. И ние първоначално нямахме никаква представа, че всъщност те са замислени там още и са предназначени да изиграят роля за отстраняването на традиционната, класическата руска интелигенция от подготовката на младежта, на кадрите в новите съветски условия. Един вид правиш нещо като долина на слоновете, отделяш най-тежките учени, даваш им тигли, даваш им звания, добро заплащане, даже по-добро отколкото в университетите, даваш им възможност да правят наука и в това няма нищо лошо. От друга страна, вадиш от университетите, от институтите тези, които би трябвало да подготвят студентите, и се формира друга преподавателска прослойка, в много отношения рабфакowska, произведена набързо и главното – въоръжена с новата идеология. Всъщност така се оказа и у нас, ако погледнете реално. Тези институти започнаха да се създават някъде около 47-ма година, т. е. годината на преминаването от народна демокрация към пролетарска диктатура, най-общо казано. Или от ОФ-власт към тоталитаризъм, към еднопартийна власт. По това време се създаваха тези институти и те си изиграха своята роля, защото постепенно привлякоха и от по-възрастните, и от по-младите неудобните за общуване със студентите. Според мен това беше критерият, въпреки че като всяка работа и тази не се провеждаше стриктно. Имаше и пробиви, имаше и пропуски, но най-общо този замисъл се изпълни. Само че, както е известно още от Фауст, всяко зло за добро. Понякога нещата се обръщат така, че това, което е замислено като зло, може да се превърне в добро, а замисленото като добро може да се превърне в зло.

И кои бяха добрите страни на това начинание?

За Русия не знам, но за България мога да твърдя, че познавам развитието на науката, на образованието, на културата и от Възраждането, и след Възраждането и мога спокойно да кажа, че за пръв път у нас се създават гнезда, където ти плащат да мислиш, където нямаш друга работа просто. Когато ни привлякоха в Института, нямаше кой знае какви планове. Те бяха такива, че при добра сръчност това, което ти се възлагаше за година, можеше спокойно да се свърши за пет дни. Всичките други дни ти си обречен да мислиш. Самото общество те е накарало да стоиш в библиотеката, ако не си, разбира се, поначало лентяй. Просто ти се отдава тая възможност – да работиш в библиотеката продължително, да правиш планове, да размишляваш върху това, което става около теб, как става, защо става и т. н. Не е случайно, че главно в тези среди се появи, доколкото го е имало, опозиционно движение, мисъл, обобщение. Ако вземете още през 60-те години Бен-

жамен Варон, Кофарджиев и др. Всички тези хора бяха дошли от институтите. Така да се каже, къртицата на историята заработи от другата посока, не от университетите, а от това, което беше създадено от самата нова система. Мога да дам пример, въпреки че не е хубаво да се хвали сам човек, но мога да дам пример със себе си. Ако не бях приет в такъв институт – с конкурс, разбира се, – нямаше да мога да напиша „Българският великден, или страстите български”, защото за това ми трябваше десет години работа по архиви и библиотеки. Кой щеше да ме издържа, да ми издържа семейството, за да напиша такава книга, да ходя до Турция и т.н. Да не говорим за книгите на моите колеги, които през това време завършиха своето дело. Можеха да осъществят планове, които съвсем не влизаха в институтските задачи.

Кои са според вас основните моменти в историята на Института?

Нашият институт започва работа през 48-а година с директор Николай Райнов. И не се е презорил кой знае колко тогава. Отначало само се формира, привличат се първите хора. Заработва вече при втория си директор Людмил Стоянов. И заработва не за друго, а защото Людмил Стоянов е голям враг на Христо Радевски. Те двамата са лични врагове. А Христо Радевски по това време е главен секретар на Съюза на писателите и тази вражда, която се поражда още през 30-те години, си продължи между Института и Съюза, може да се каже, до 90-91 година. Така се случваше винаги и това беше една от движещите сили и на Института, и на Съюза на писателите до голяма степен.

Когато Христо Радевски е главен секретар на съюза, Людмил Стоянов е негов постоянен опонент навсякъде. Даже при снемането му (на Радевски) през 56-а година след Априлския пленум една от най-силните речи беше на Людмил Стоянов, който започна с цитат от „Братя Карамазови” на Достоевски: „Няма виновни, всички са виновни.” Беше много силна реч, много интересна.

Така или иначе враждата между тях продължи. Тя е родена още отпреди 9-и септември, не е нова. Още от времето на вестник „Кормило”. Радевски, Фурнаджиев, Георги Цанев смятаха Людмил Стоянов за пришелец, „примкнувший”, присламчил се към левите сили. Той започва като символ много рано. Бил е изцяло надясно, движил се е в десните кръгове. Докато някъде след Септемврийските събития минава наляво. Но нито левите приеха напълно Людмил Стоянов, нито десните преглътнаха. Навремето Боян Пенев написа, както знаете, най-страшната статия срещу него – „Литературният плут”. Враждата между Радевски и Людмил Стоянов също се поражда тогава.

Може би имаше известен мир, след като председател на Съюза стана Димитър Димов. Първо, той не беше конфликтен човек, второ, нямаше никакви особени амбиции – той стана председател на Съюза на писателите насила. Трето, по това време директор на института беше Георги Цанев, който също не беше конфликтен човек. Това беше един период, когато враждата се таеше, но нямаше кой знае какви ярки прояви, освен че понякога

под натиск Съюзът на писателите е предприемал действия срещу критиците в Института, които се водеха оперативни критики, за едни или други техни мнения.

След това председател на съюза стана Джагаров. По това време директор на Института беше Стойко Божков, който се приспособяваше в голяма степен, беше бюрократ-човек, гледаше чиновнически на работата си. Стремеше се да няма големи конфликти, но конфликтите си се получаваха даже не на равнище дирекция на Института и Съюза на писателите, а на равнище секции на Института и Съюза на писателите. Тази вражда постепенно доведе до голямата реч на Тодор Живков за литературата през 63-а година, където бяха ударени и критиците, които работеха в Института за литература, тоест ние. Тази реч до голяма степен беше инспирирана от Джагаров и хората около него и имаше за задача да засегне и Института.

След това председател на Съюза на писателите стана Пантелей Зарев, а аз станах директор на Института. Отначало отношенията бяха сравнително прилични, но конфликтите постепенно се задълбочиха и доведоха дотам, че в крайна сметка самият Зарев стана инициатор пред Т. Живков и пред политбюро за промяната в Института, за моето освобождаване и назначаването на Ефрем Каранфилов.

Най-общо казано, когато се пише историята на Института, тя винаги трябва да се разглежда във връзка с това, което става по това време в Съюза на писателите. Почти всички действия на Института с изключение на специфично научните – било сесии, кампании и др. – са до голяма степен предизвикани от отношенията му със Съюза на писателите. Както и голяма част от теоретичните усилия на Съюза на писателите – било то теоретични конференции, свикване на събрания на критиците и т. н. – са били предизвикани от едни или други прояви от областта на литературната критика и литературната история в Института за литература.

Искам да предупредя всички, които в бъдеще ще се занимават и с историята на Съюза на писателите, и с историята на Института по литература, да имат предвид тази субординация и непрекъснатата конфронтация между тези две институции.

А вие самият не се ли чувствяхте раздвоен?

В никакъв случай. Винаги съм бил на страната на Института.

Имате книга за Радевски.

Имам книга за Радевски, на която и сега държа, мисля че мога да я преиздам. Но по това време той беше гонен човек от Съюза на писателите. Той беше най-нелюбимият писател на Тодор Живков. Уволниха го от списание „Септември“ по един много унизителен начин. Извикаха ни трима души – Христо Радевски, Никола Фурнаджиев и мен при Тодор Живков. Там присъстваха Митко Григоров и Венелин Коцев. Тодор Живков още с влизането си започна разговора си с Радевски така: „Ти какво си въобразяваш и докъде ще я докараш по пътя, по който си тръгнал? Ти знаеш ли какво мога аз да извадя за тебе за 30-те години?“ И трябва да ви кажа, че докато

на Фурнаджиев и мене брадите ни се разтрепераха от този начин на разговор, то Радевски се държа много куражлийски. Та тая книга за Радевски не е подарък, така да се каже, за Съюза на писателите. Радевски беше партиен поет, но той беше много порядъчен човек. И неслучайно той стана председател на клуба за преустройство, откъдето започна българската съпротива. Той му стана председател през 88-а година. От една страна, го смятаха за безспорно партиен човек. На Ж. Желев това му е било намерението – да има един параван, зад който да правят каквото са решили. Но неслучайно избраха Радевски. Той беше символ на съпротивата срещу Т. Живков по това време.

Каква беше атмосферата в Института?

Постепенно в Института влязоха много качествени хора, хора, които му даваха лице. Това започва да става очевидно особено след като директор на Института стана Георги Цанев, който имаше име още отпреди 9-ти септември. И то име доста многозначно. Човек, който дойде от левите среди, но мина към „Златорог“, след това направи свое списание „Изкуство и критика“ преди войната, което беше изцяло демократично, беше средище на хора като Михалчев, Илия Бешков, Любомир Пипков и др. Така че Георги Цанев вече имаше авторитет. Не беше от новата, рабфаковската интелигенция. Като дойде в Института, той съзнателно, целенасочено започна да привлича всичко най-добро, каквото имаше в литературоведението. Той беше човек, който се увличаше, може би до известна степен беше и наивен. Не разбираше, че е изгодно за властите да измъкват от Университета един, да речем, Минко Николов. Изкарва го оттам и го взема, за да придаде тежест на института, но същевременно прави услуга на властите. Защото те нямат интерес Минко Николов да преподава на студентите. Той взе Милена Цанева в Института, която, нищо че е негова дъщеря, е литературовед със свое лице и свое име, независимо от баща си. Сега ще пропусна сигурно много хора, които той доведе, но тук могат да се посочат например Искра Панова, Атанас Натев, моя милост, Здравко Петров, Кръстьо Кулумджиев. Всеки от тях имаше лице, развиваше принципите на определена школа.

Аз се помъчих да продължа тази линия на Цанев и по мое време в Института също бяха привлечени много хора, особено цялата старобългаристка секция, където хората традиционно са свързани с черквата, с религията, най-често идват от духовната академия и мнозина са се страхували да ги привличат на работа. Аз доведох в Института Стефан Кожухаров, Климентина Иванова, голяма част от хората, които дадоха ново лице на старобългаристиката. Лихачов, Дмитрий Сергеевич ми е казал, че редица от нашите специалисти по средовековна литература щяха да имат европейско име, ако работеха другаде, поне в Русия. Казвал ми го е във връзка със Стефан Кожухаров, но имаше предвид и Климентина Иванова, много уважаваше и Христо Кодов като текстолог. На тях, разбира се, на цялата тази секция едно крило им беше академик Динеков.

Разкажете нещо повече за мястото на Института в литературния живот у нас.

Интересно е също, че през тези години, началото на 60-те, в Института се формира центърът на това, което наричаха не без известна ирония импресионистична критика. Тя беше притча во езицех тогава, пишеше се много срещу нея. За най-видни представители на този вид критика ни смятаха Кръстьо Куюмджиев, Здравко Петров и мен. Това също държеше Института някак си във фокуса на общественото внимание. Ако разгърнете печата от онова време, ще откриете дискусия след дискусия на страниците на списание „Септември”, на „Пламък” и особено на „Литературен фронт”. Срещу мен например само през юли и първата половина на август 67-а година са излезли седемнайсет статии в „Литературен фронт”. Срещу другите също пишеха и това помагаше за рекламата, така да се каже, на Института. Тогава не го разбирах точно, но сега разбирам какво нещо е рекламата.

Христо Радевски ми разказваше, че му дошъл на гости от Америка братът на Борис Ангелушев и му казал: „А бе Христо, този Тончо Жечев трябва да е много богат човек.” А ние бяхме тогава като църковни мишки. Едва сме свързвали двата края, защото дори някъде, където ни се полагаше хонорар, или не го даваха, или го съкращаваха много, за да не би Джагаров да научи, че са ни дали пари от някоя редакция – значи са негови врагове и ни подкрепят. Та братът на Ангелушев казал: „Трябва да е много богат човек.” „Защо бе”, попитал Радевски. „Ами каква е тая реклама, дето си прави. Във всеки брой толкова статии срещу него.” Той не знаеше, че това тук си беше направо опасна игра.

Не бива да се преувеличава значението му, но Кръстьо Куюмджиев беше убеден, че един ден в Оксфорд ще се пишат дисертации за тия критически баталии, които сме водили тогава. Продължавам да вярвам, че някои от тях са интересни. Кръстьо беше наистина майстор на полемиката, това го възбуждаше, той живееше чрез нея. Той беше за сегашните времена да води полемики, само че сега не обръщат достатъчно внимание, а тогава нямаше какво друго да се чете и тия работи се четяха много. По-голям полемист в нашата критика в нейното минало, настояще, а аз се съмнявам, че и в бъдеще, няма да се роди. В голямата ни дискусия с Пенчо Данчев самото заглавие на неговата статия говори достатъчно добре: „Лекарю, излекувай се сам”. И сега тя е забавна, интересна, тя е... изкуство, критиката като изкуство. Ами статията му срещу Чавдар Добрев, който беше писал срещу Йордан Радичков. Тя започваше така: „И аз като Кузма Прудков ще кажа, ако имаш фонтан, запуши го, дай и на фонтана да отдъхне.” Чавдар Добрев наистина много пишеше тогава.

Всичките статии на Кръстьо Куюмджиев са образец на полемичната критика. Ние до голяма степен живеехме вџодушевени от това. Може би сме били наивни, защото срещу нас са седели страхотни институции. Веднџъж Гошкин, който беше главен редактор на Литературен фронт, и Петър Пондев идваха като представители на Съюза на писателите на едно заседание в Института, където щеше да се обсъжда състоянието на критиката. Тогава Институтът беше на „Витоша”. Ние гледаме през процеп на вратата как

влизат, а те с едни такива руски калпаци големи, беше зимно време, идват, като че ли ще разобличават кулаци. Ние се крием зад печката и чакаме какво ще произлезе от всичко това. Като излизат от заседанието, ни казват, че Гошкин попитал за Кръстьо Куюмджиев: „А бе, туй младото-зеленото тука ли е?”

Как станахте директор на Института?

Разказвал съм за проблемите, които имах като директор на Института, но сега ще се върна към тях, може би от друга гледна точка. Бях утвърден за директор и постъпих на 8-и януари 1974 г. Най-неочаквано, след като имаше някои доста зловещи кампании срещу мен. Постъпването ми се дължеше до голяма степен на Людмила Живкова. Изнесох един доклад за Септемврийското въстание в българската литература, когато се честваше 50-годишнината му, т. е. 73-та година септември месец, който, не знам по какви причини, Людмила Живкова хареса много. Тя беше организатор на конференцията като заместник-председател на Комитета по култура. Като си наумеше нещо, тя имаше навика да го довежда докрай и много-много не се съобразяваше с разни хора. Джагаров беше приближен човек на баща ѝ, ние бяхме в голям конфликт с Джагаров, но тя не се съобрази нито с него, нито с Пантелей Зарев. По това време Лилов и Иван Абаджиев командваха идеологическия фронт. Чрез тях тя проведе моето назначаване. Разбира се, сигурно има значение и това, че и аз съм подал ръка, че съм изнесъл доклад, че съм направил някакви стъпки за легализацията си след кампаниите, кото имаше срещу мен. Така че отстъпките са били взаимни.

Какво беше отношението на властта към Института?

Скоро, след като постъпих, в Института беше направена голяма провокация от врагове очевидно не само мои, но и на Людмила Живкова. Нямахме и месец след моето назначаване, когато интернираха в Дулово Климентина Иванова. Интернираха я за разпространяване на Солженицин сред студенти и сред млади хора. Това поне беше обвинението, но нямахме нито прокурор, нито съд, просто я вземат една вечер, измъкват я от къщи. Майка ѝ дойде на сутринта да ми каже, че Климентина я прибрали през нощта и изчезнала. И почнаха нашите ходения по мъките. Първо, аз обичах Климентина и много високо я ценях като научен работник. Второ, много разчитах на нея за издаването на един своден каталог, който щеше да идентифицира маса ръкописи, към които и сърбите, и македонците имат претенции. Та и по лични, и по служебни причини аз имах основание да се боря за нейното освобождение. Всъщност съм влизал в клопката, която ми е била поставена. Точно това са искали да покажат на партийните власти – че аз съм с враговете в Института. Даже на едно партийно събрание Бойка Вапцарова и Весела Малеева недвусмислено казаха, че аз съм директор на вражеските сили в Института, помагам на тях, а не на комунистите. Предполагам, че тия протоколи ги има някъде.

Но така или иначе почнахме борба за връщането на Климентина. Блага Димитрова беше също много разтревожена от интернирането ѝ, те двете

бяха приятелки. Така че се наговорихме с нея да отидем при министър-председателя. По това време беше Станко Тодоров, който е мой приятел от комсомолските години, но беше по това време приятел и на семейството на Блага. Разказахме му какъв е случаят с Климентина, който на него не му се видя кой знае колко тежък, и той в момента се обади на министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов. Каза: „Двама мои и твои приятели ще дойдат при теб да ти разкажат една история. Уреди въпроса.” С една кола ни взеха от Министерския съвет и ни закараха в Министерството на вътрешните работи, където ни чакаше човек и ни качи веднага при министъра. Аз се познавах с него от годините, когато съм работил в ЦК на Комсомола. Обяснихме му за какво става дума, той се усмихна, работата му се видя много проста, много лесна, едва ли не ни каза, че като се приберем къщи, ще заварим Климентина.

Но минава месец, минават два, три, Климентина я няма. Димитър Стоянов, който беше много добронамерен, ми беше дал един телефон, ако има нещо, да му звънна. Аз се видях принуден да му се обадя. Казах му, че нищо не става. Той каза: „Как така нищо? Не се е върнала? Интересна работа. Добре. Бъди спокоен.”

И пак минава месец, два, три, минават шест месеца, но нея я няма. Аз се видях принуден трети път да се обаждам. И се води същият разговор, в който министърът на вътрешните работи изказва учудването си, че очевидно той е дал някакво разпореждане, но то не се изпълнява. „Ама как така, казва. Ела при мене, ще ти пратя кола.” Аз отивам при него, той казва на секретарката да дойде генерал Стоянов – Петър Стоянов се казваше началникът на прочутото шесто управление. Влиза генерал Стоянов. Министърът ни запознава. А той казва: „О, тука ли трябваше да се запознаем.” Къде е трябвало да се запознаем, не мога да ви кажа. Министърът казва: „Сътрудничката от института още не се е върнала, верна ли е тая работа?” Генералът поглежда мен, поглежда го него и казва: „Другарю министър, ще ви обясня насаме.” Министърът си взе довиждане с мен, аз си тръгнах, те останаха двамата. Какво са говорили не знам, но Климентина така и не се връща. Разбрах, че е безсмислено. Още повече една вечер, вървейки покрай спортната палата, някакъв глас зад мен ми каза: „Не се бъркай там, където не ти е работа!” И изчезна. И аз престанах повече да звъня.

Обаче през това време Веселин Йосифов, който беше главен редактор на вестник „Антени”, беше създал връзка с Дмитрий Сергеевич Лихачов. Той почна да печата в „Антени” и те първи го поканиха да дойде тук. И на мен някой ми даде акъл, може би самият Веселин Йосифов, не си спомням, да се обърна към Лихачов, а той евентуално към Тодор Живков за случая Климентина и тогава ще се разреши въпросът. Аз се срещнах с Дмитрий Сергеевич във фойето на парк-хотел Москва. Климентина беше специализирала при него, той я познаваше много добре и също се тревожеше за съдбата ѝ. Казах му да драсне едно кратко изложение до Тодор Живков, аз ще имам грижата да му бъде предадено. Лихачов го написа на ръка – нямаше пишеща машина за руски – и ми го даде на другия ден. Аз предадох писмото на Веселин Йосифов и след три дни Климентина се върна.

Тогава разбрах механизма на тоталитарната власт. В много отношения той ми е бил ясен, даже аз също съм участвал в него като комсомолски деятел. Но докрай ми стана ясен само от този случай. Защото разбрах, че е трябвало да получим урок и аз, и Блага, и всички останали кой е господарят на тая страна и към кого заслужава да се обръщаш, когато искаш един въпрос да бъде решен. Че той не може да бъде решен нито от министър-председателя, нито от министъра на вътрешните работи, нито от генерал Стоянов, нито чрез някакви връзки. Той може да бъде решен от стопанина, от чорбаджията. Такива въпроси може да решава само Тодор Живков. Този урок ни беше преподаден съвършено нагледно и ясно. И след това за мен беше ясно, че няма нужда да се обръщам към когото и да било друг при тежки случаи в Института. Например с Ванда Смоховска, с нейното неизбиране за старши научен сътрудник втора степен. Направо търсех някакъв пряк или опосредстван чрез Людмила контакт с Тодор Живков за решаването на институтски въпроси. Затова ми се е налагало да искам срещи, понякога съм бил и викан. Знаех, че тогава въпросите се решават безпрекословно и без протакане, и то все пак в полза на Института и на отделни хора в него.

За съжаление не можахме да помогнем истински на Лазар Цветков, когото съдиха, въпреки че му дадохме изцяло положителна характеристика. Това е единственото, което можахме да направим, защото при него все пак имаше някаква съдебна процедура. Той беше осъден и единственото, което можехме да направим, беше да му дадат някакво съкращаване на срока и помилване по линия на държавния съвет – и пак чрез Ярослав Радев и Тодор Живков.

Та политическото, може да се каже дори полицейското, наблюдение на Института беше много пряко. Без много заобикалки. Редовно идваше човек от МВР, който се интересуваше какво става. И там понякога имаше порядъчни хора, които предупреждаваха навреме. Такъв например беше Младен Апостолов, който обикновено превантивно предупреждаваше и много-много не си даваше зор по линия на полицейщината. Все пак нещата не бяха така еднозначни, както се представят днес. Намираше се начин да се живее и работи.

Кой беше най-критичният момент за вас лично?

За мен един много тежък и възлов момент беше историята около „Митът за Одисей“. Откъси от нея излязоха през 79-а година в списание „Септември“ и атаката вече дойде от хора от Института, които аз уважавах, към които дори мислех, че принадлежа. Имам предвид Атанас Натев, Искра Панова, а вече извън института – Никола Георгиев. Атаката беше много остра, злепоставяше ме идеологически пред властите. Искра Панова си го каза направо, хем от либерално-демократични позиции, бидейки вожд на либералното крило в Института. Каза: „Нашият директор развива теории как да правим марксистеска 12-томна история на българската литература, но как да съчетаем това с теориите, които развива в есетата си в списание „Септември“. Това една и съща личност ли е, какво е това раздвоение, щом от

една страна, проповядва, че всъщност развитието е един кръг, а от друга, иска да пишем марксистическа история.” Тя каза това на партийно събрание, после написа голяма статия, не знам дали не е по-голяма от моята книга, срещу „Митът за Одисей”. Добрин Спасов я подкрепи. Но една статия в „Работническо дело”, подписана уж от Младен Иванов, а всъщност писана от самия Стоян Михайлов, който беше секретар на ЦК по това време, прекрати тази дискусия и не ѝ даде възможност да се развие. Разполагам в чек-меджетата си с почти 2000 страници „за” и „против”. Не знам дали това не беше една от последните големи немонтирани дискусии. Защото дискусията на същата тема през 87-а година, която Пенчо Данчев предизвика на страниците на „Литературен фронт”, беше имитация, беше до голяма степен смешна и за самия Пенчо Данчев и не предизвика кой знае какъв интерес.

И Никола Георгиев ли е писал срещу вас?

Той даваше да се разбере, че споделя позицията на Искра Панова, но не е писал срещу мен. Аз самият съм изтъквал неговата крайна морална деликатност. Без да споделя моите литературни гледища, дори бидейки противник на моите кумири като Унамуно например, той никога, когато е имало кампания срещу мен, не се е присъединявал. Винаги нашите спорове са ставали на разчистен терен. Той написа статия срещу „Диви разкази”, която за мен и досега си остава несполучлива статия. И аз написах статия в спор с него по тая тема, но това почти нямаше политически отгънък. Противоречията ни бяха методологически, а не идеологически.

Но очевидно някъде към края на 70-те години отношението към мен беше доста изменено. От една страна, на властите, а от друга – и на опозиционните среди. Имам предвид тези в самата партия. Случвало се е да констатирам, че имам благоразположението на опозиционните среди изобщо, които не са свързани с партията, но в партията попаднах под ударите и отляво, и отдясно. Крепеше ме единствено това, че все още не бях изгубил доверието на Людмила Живкова. След като тя умря през 81-ва година, веднага побързаха да се освободят от мен и като директор на Института, и като заместник-председател на комисията за духовни ценности при Държавния съвет, какъвто бях по съвместителство.

Липсваше ли ви това, че не сте преподавал?

Още при първата покана в Шумен през 85-а година приех и им водих пет години курса по нова българска литература, в резултат на което се появи моята книга „Въведение в новата българска литература”. Фактът, че на стари години съм се уловил с тая работа, макар че повтарям поговорката „От дърт циганин ковач не става”, показва, че ми е липсвало, наистина ми е липсвало. Липсваше ми един кръг ученици, на които да разказвам, да говоря за това, в което вярвам и в литературата, и в живота. Аз щях да бъда преподавател не в традиционния смисъл на думата – да предавам знание, наука. По-скоро щях да бъда учител в екзистенциалното значение на думата. Бих

искал да имам след себе си едно поне 7-8 души, които да са ми повярвали и да могат да се наричат мои ученици. Но нямам за разлика от Динеков например. Почти цялото учителство се смяташе негови ученици.

Може би това е цената за написването на „Българският Великден, или страстите български“?

Очевидно това е книгата, с която ще ме запомнят. Имал съм хиляди случаи да се уверя в това при срещи със съвременници и с по-млади хора, и особено с български емигранти. Може би защото е книга за нашите емигранти в Цариград, но по-голям успех има сред тях. Всичките ми приятелства с емигранти – и със Стефан Груев, и с Паница, и с Христо Огнянов, с Георги Марков – се дължат на тази книга. Много от нашите литератори страдат от това, че имат име и голям талант, но нямат книга, с която да ги идентифицират. Има един знаменит разговор между Михаил Арnaudов и Симеон Радев, в който Арnaudов искаше да каже, че вместо да си пише книгите, Симеон Радев си е отдал живота на дипломацията, на европейските салони. А Симеон Радев го пита: „Вие колко книги имате?“ „Трябва да са над 150“, казва Михаил Арnaudов. Симеон Радев ехидно го поглежда и пак пита: „Собствено коя е вашата книга?“

И накрая – имаше или нямаше небе Институтът за литература (по една метафора на К. Куюмджиев)?

Кръстьо обичаше метафорите, въобще ние живяхме във времето на метафорите. Може би небето са произведенията, създадени в Института – и индивидуални, и колективни. Бих споменал Историята на българската литература, която за времето си беше прилична; Речника на българската литература, който наистина ни отсрами и беше справочник, който се ползваше непрекъснато и в чужбина; Кирило-Методиевата енциклопедия. Съжалявам, че не успяхме да осъществим една втора история на българската литература, за която се бяхме подготвили блестящо методологически и бяхме събрали нов материал. Не можахме да я осъществим главно поради бюрократични пречки. Пантелей Зарев, Бог да го прости, искаше неговата история и панорамата му на българската литература да останат меродавни и всячески спираше тази идея. Много пречки се създаваха и на Светлозар Игов при издаването на неговата история.

Така че романът е много продължителен, епически роман. Нека остане с отворен финал. Ако събера сили да пиша мемоари, ще напиша тези неща, поне това, което знам.

Разговора води Биляна Курташева